

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.11

Яремчук С. В., к.і.н., доцент, професор
кафедри загальної теорії держави і права ЛьвДУВС

Особливості інтеграційного взаємозв'язку права і свободи

У статті охарактеризовано взаємодію права і свободи, проаналізовано ступені їх інтеграції з метою визначення концептуальної основи пізнання сутності права. Свобода розглядається як основний спосіб реалізації природних прав людини, в якості методологічного орієнтиру і критерію позитивного права. Підкреслено, що в умовах формування творчої і самодостатньої особистості свобода виступає абсолютною цінністю.

Ключові слова: правова свобода, правовий закон, інтеграція, природне право, юридичний позитивизм.

В статье проведена характеристика взаимодействия права и свободы, проанализировано степени их интеграции с целью определения концептуальной основы познания сущности права. Свобода рассматривается как основной способ осуществления естественных прав человека, в качестве методологического ориентира и критерия позитивного права. Подчеркнуто, что в условиях формирования творческой и самодостаточной личности свобода выступает абсолютной ценностью.

Ключевые слова: правовая свобода, правовой закон, интеграция, естественное право, юридический позитивизм.

The interaction of law and freedom is characterized; the degrees of their integration are analyzed with the aim of defining the conceptual basis of the cognition of law essence. Freedom is regarded as the principal way of realization of natural human rights, as the methodological reference point and criterion of positive law. It is pointed out that freedom takes the part of an absolute value under the conditions of forming a creative and self-sufficient individual.

Key words: legal freedom, legal law, integration, natural law, legal positivism.

Постановка проблеми. Починаючи із найдавніших часів великі мислителі намагались розгадати таємницю права, зрозуміти його суть і зміст. Але і сьогодні жодне із відомих його визначень не є загальноприйнятим. А тому залишається актуальним зауваження І. Канта про те, що юристи все ще знаходяться у пошуках визначення права. Це, в свою чергу, підтверджує, що, по-перше, право вміщує у собі глибокий і багатограний зміст, а, по-друге, що це поняття не є сталим у часі; уява про право змінюється в ході історичного розвитку, еволюції цивілізації.

Що ж визначає концептуальну основу пізнання сутності права? На нашу думку, такою основою і разом з тим логічним ступенем пізнання природи права є розкриття *інтеграційного взаємозв'язку між правом і свободою*. Виокремимо деякі із них.

Право – це офіційна міра свободи, установлювана державою для окремих індивідів, соціальних об'єднань, суспільства в цілому [1, с. 6].

Право – це певна можливість, яка необхідна для існування та розвитку особи в конкретних історичних умовах, яка є рівною для всіх [2, с. 200].

Право є взаємний примус, що охороняє загальну свободу [3, с. 56].

Право – це завжди певне обмеження свободи особи. Право обмежує свободу людини, щоб зберегти (захистити, гарантувати) її [4, с. 368].

На нашу думку, кожна із цих тез вирізняється оригінальністю та вартує наукової

уваги. Сучасне правознавство взаємозв'язок права і свободи розглядає в контексті його впливу на людину та її розвиток.

Індивідуальна міра свободи людини, її інтереси, потреби, права і свободи повинні обмежуватися правами, інтересами інших осіб, виконанням певних обов'язків перед суспільством. Таким чином, право одночасно є і обмеженням, яке захищає свободу особистості. Право охороняє права і свободи людини від посягань будь-яких третіх осіб, включаючи і державу.

Стан дослідження проблеми. Відомо, що існують різні вчення про право. Для дослідження права особливо важливе значення має методологія системного аналізу. Вивчення права як системної цілісності дозволяє більш глибоко і всебічно пізнати його суть і природу, при тому розкрити цю суть як багаторівневу і здатну до саморозвитку, де кожний рівень (або ступінь) знаходиться у внутрішньому взаємозв'язку з іншим.

Серед правознавців вивченням проблем сучасного праворозуміння, питань співвідношення права і свободи, утвердження принципу верховенства права займаються такі вітчизняні і російські вчені сучасності, як В. Бабкін, М. Кельман, М. Козюбра, С. Максимов, В. Малахов, В. Нерсисянц, Н. Оніщенко, П. Рабінович, В. Тацій, В. Селіванов, С. Сливка, В. Четвертін та ін.

Отже, ми маємо на меті простежити та, можливо, визначити, чи є свобода центральною у визначенні сутності права, і чи можлива інтеграція між правом і свободою.

Основна мета статті полягає у визначенні взаємозв'язку між правом і свободою з чіткими ознаками інтеграції.

Виклад основних положень. Проблема інтеграції права і свободи залишається досить складною. Поширеною є думка про несумісність права і свободи через їх протилежність, виходячи із концепції, згідно якої законодавство за своїм змістом є системною норм, яка обмежує свободу і ставить її у певні рамки. У цьому сенсі справедливо відмічає В. Нерсисянц, що «протилежність права і свободи обумовлені тим, що під правом розуміють різні примусові явища, будь-які прояви влади, законодавство» [5, с. 8].

У сучасній вітчизняній науці при визначенні поняття права, як правило, не вживається поняття свободи, яке, на нашу думку, є особливо важливим для з'ясування сутності права і правової науки.

Зрозуміти механізм взаємопроникнення та інтеграції права і свободи непросто. На наш погляд, найбільш ефективним шляхом пізнання такої інтеграції є виявлення і аналіз логічних рівнів такої інтеграції.

Формальна правова свобода складає зміст першого і найбільш простого рівня пізнання їх інтеграції. Розглянемо основні моменти, які розкривають право як міру свободи. Перший із них – це уява про право як об'єктивну форму свободи, тобто незалежну від внутрішньої, суб'єктивної природи окремої людини. Досить чітко це формулює Г. Гегель, вказуючи на об'єктивне і суб'єктивне право. За суб'єктивним правом зберігається моральна можливість. Об'єктивне право є сам закон, який визначає цю свободу. Об'єднання цих двох начал дає нам загальне визначення: право є свобода, яка визначається законом. І в першому, і в другому випадку мова іде лише про зовнішню свободу, яка проявляється зовні у діях, а не про внутрішню свободу волі.

Наступний, другий момент полягає в тому, що право як об'єктивна форма свободи несе в собі якісну характеристику – рівність (формальна рівність як правовий принцип). Справа у тому, що зовнішня свобода, перш ніж проявити себе у вигляді права, повинна пройти етап самообмеження. А це означає, що окрема особа повинна

визнати за іншою такою ж свободою дій. Саме через такий акт розкривається більша конкретна характеристика права як свободи, обумовленої рівністю. Це положення знаходить своє вираження у принципі правової рівності. Тому право можна характеризувати як рівну міру свободи. Сама рівність полягає в тому, що поведінка суб'єктів правових відносин регулюється єдиною рівною мірою свободи.

Третій момент у розкритті властивостей права полягає у тому, що право як рівна міра свободи може виражати і іншу якість — *ступінь* вираженої в ньому свободи. В цьому розумінні міра свободи виступає в якості критерію при визначенні правового закону. При цьому важливо відмітити, що мова йде про те, що не тільки свобода служить критерієм розвитку правових відносин, але і право виконує роль міри свободи. А це означає, що при відсутності права не можна захистити свободу, надати їй форму, завдяки якій вона може перетворитись із можливості у реальну дійсність. У цьому моменті право проявляє свою властивість як гаранта реалізації свободи: свобода не може бути реальною, якщо вона не має правової форми.

Разом з тим, право і його співвідношення із свободою і рівністю на такому рівні пізнання носять абстрактний (формальний) характер. Право виступає у вигляді свободи, обумовленої рівністю.

Отже, рівень співвідношення права і свободи, який ми розглянули, дозволяє вирішити проблему інтеграції тільки на основі їх формальних зв'язків і відносин. Право визначається як рівна міра абстрактної свободи.

Однак в інтеграційному процесі права і свободи особлива роль належить природному праву. Для такої конкретизації розглянемо природно-правову природу свободи. У латинській мові є словосполучення *jus natural* («природне право») та *lex natural* («природний закон»). Природно-правові погляди завжди намагались віднайти у праві справедливий початок, обумовлений самою природою людини. Ще Демокрит вважав, що «закон намагається допомогти людям. Але він може цього досягнути тільки тоді, коли самі громадяни бажають жити щасливо: для покірних закону закон — лише свідчення їх власної добродетності» [6, с. 361].

Філософські концепції природного права мають різні підходи: воно трактується як Божий світовий порядок («космологічне природне право»), як вираження людської душі («антропологічне природне право»), як розум («раціональне природне право») і т.д. Ми розглядаємо природне право як право, яке людині об'єктивно властиве від народження (право на життя, гідність, недоторканність особи, свободу совісті та ін.). Це те, що ми сьогодні називаємо «природні і невід'ємні права і свободи людини і громадянина». Без цих прав люди не можуть бути суб'єктами права. Це те, без чого немає «матерії» права. Якщо закон не визнає цих прав, то він не визнає і правової свободи. Природне право є незалежним від волі держави.

Існує думка, що проблема природи права і його взаємозв'язок із свободою вирішується на рівні абстрактного, формального права і свободи. А тому необхідність у «природному праві» відпадає. На нашу думку, такий підхід є дещо сумнівний. І, навпаки, саме природне право дозволяє подолати формальність і абстрактність уяви про правову свободу.

Свобода як міра права, як правова свобода має свою основу. Цією основою є природні і невід'ємні права людини, її життєві потреби і інтереси. Природне право виступає тут як «матеріальна» основа права, а свобода — як спосіб його існування. Тим самим ліквідується абстрактність і невизначеність формальної правової свободи, тому що

вона у вигляді природного права набуває визначеного змісту. Правова свобода у цьому випадку вже не є абстрактна правоздатність, заснована на формальній рівності і абстрактній волі. Суттю й ціллю правової свободи є реалізація природних прав людини. Можна сказати, що люди вільні в такій мірі, в якій вони можуть реально здійснити свої природні права. З іншої сторони, природне право у свободі отримує спосіб свого існування.

Природне право поза правовою свободою є лише правом у можливості, тому що поза свободою людина не здатна реалізувати свої природні права.

Звідси висновок, що у змістовому аспекті правова свобода має подвійну природу в тому розумінні, що право володіє своїм природним змістом і способом свого існування — свободою.

У сучасних умовах в Україні правова природа свободи набуває особливого значення. Соціологічні дослідження підтверджують, що для громадян країни пріоритетними цілями є не забезпечення особистої свободи, формальної правоздатності, а ті, зміст яких наповнений природно-правовими цінностями. Серед них — підвищення рівня життя і наведення порядку на всіх рівнях. На думку громадян сьогодні іде погіршення природно-складової життя людей. А пріоритетну цінність для українця і надалі складають не індивідуальні свободи, не ліберальна форма права, а забезпечення природних прав, рівень життя, а відповідно, не формальна правоздатність, а реальна правореалізація природних прав і свобод.

Отже, природно-правова складова права дає дозвіл на зняття абстрактності правової свободи, що є характерним для першого рівня пізнання співвідношення права і свободи. Однак на цьому рівні ми не можемо у повній мірі розкрити механізм інтеграції права і свободи. Лише наступний рівень — аналіз *синтезу* природного і позитивного права — дасть можливість в повній мірі розкрити проблему інтеграції права і свободи.

Для того, щоб правова свобода із можливості перетворилась у реальність, необхідний їй синтез з позитивним правом, тобто системою норм права, законодавством. Іншими словами, необхідно здійснити інтеграцію позитивного і природного права. Як підказує практика, вирішується це питання складно і не завжди однозначно. Ще в середині ХХ ст. досить відчутною стала аргументація невідповідності природного права специфіці позитивного права. Все зводилось до того, що концепція природного права є нечіткою, оскільки її елементи — поняття «природа» і «природне» є не чітко визначеними. Головне — природне право не містить у собі трьох основних властивостей, необхідних для позитивного права: примусового характеру, меж діяльності, що встановлюються державою, і забезпечення державного контролю. Таку практику природно-правового підходу не можна визнати дієвою, так як в її основі закладено підміну понять: понятійні властивості позитивного права помилково трактуються як ознаки природного. Ці ознаки і властивості не можуть бути властиві природному праву по самій його природі. Слід відмітити, що різні підходи до розуміння взаємодії природного і позитивного права присутні не тільки у наукових дискусіях, вони знаходять своє відображення в конституціях сучасних держав. В конституціях США, Франції, Італії втілена надпозитивна (природно-правова) концепція, в конституціях Австрії і Німеччини — позитивістська. Разом з тим, в сучасному світі все більше переважає думка про те, що необхідний взаємозв'язок природно-правового і позитивістського підходів. Держава не може не визнавати природних прав людини. Не дивлячись на те, що вони належать людині від народження, захист їм забезпечує юридична форма закону.

У контексті вирішення проблеми єдності природного і позитивного права

звернемось до сучасного західноєвропейського правознавства, де відслідковується тенденція зближення, конвергенції юридичного позитивізму і теорії природного права.

Так, еволюція поглядів Г. Харта, прихильника юридичного позитивізму, полягає в тому, що він уже не заперечує взаємодії права і моралі, але в той же час переконує, що право носить всезагальний характер, тому включати в право мораль невірно, оскільки остання передбачає індивідуальність [7, с.1].

На думку Л. Фуллера, представника природно-правової школи, конфлікт між позитивним і природним правом знижує авторитет права і в кінцевому рахунку приводить до заперечення такої цінності, як моральний обов'язок. Намагаючись подолати цю конфліктну ситуацію, Л. Фуллер запроваджує поняття справедливості [8, с. 630].

З точки зору названих представників і назагал всієї західноєвропейської правничої школи процес конвергенції юридичного позитивізму і природного права зупиняється на її формальній моделі, полишаючи змістову сторону.

Проблема інтеграції права і свободи, природного і позитивного права залишається дискусійною і актуальною і сьогодні.

Зупинимось на декількох моментах, які, на наш погляд, проллють світло на інтеграційні процеси такого характеру.

По-перше, існує внутрішній зв'язок між природним і позитивним правом, оскільки вони знаходяться у спільному правовому просторі, який характеризується єдиною сутністю.

По-друге, в реальному суспільному житті природне і позитивне право є не просто протилежностями, не просто незалежними один від одного елементами правового простору, а складають іманентне протиріччя, тобто протиріччя в одному і тому ж відношенні — відношенні сутті правової свободи. В цьому протиріччі правова свобода вміщує специфічне для неї нормативне обмеження свободи, яке суперечить її всезагальній тенденції долати всяке обмеження. В цьому випадку і природне право, як система фундаментальних цінностей людини, намагається до найбільш повної реалізації своїх можливостей.

По-третє, необхідно звернути увагу на конкретно-історичний процес виявлення діалектичної природи взаємозв'язку природного і позитивного права. Історичний процес у сфері свободи і права показує, що кожне нове покоління відповідає на виклик історії, пов'язаний із захистом його реальних прав і свобод. В сучасній юридичній літературі наголошується, що «права людини виникають і розвиваються в міру історичного прогресу і свободи, незалежно від їх офіційного призначення... Вони існують не в силу їх встановлення певним владним об'єктом, а в силу об'єктивного процесу правотворення» [9, с.13].

По-четверте, правова свобода має два джерела: формальне (позитивне право, норми права) і змістовне (природне право). Правове регулювання полягає у трансформуванні природного права, тобто втілення природного права у закон. Процес такої трансформації — втілення природного права у закон (правову норму) і, навпаки, «наповнення» юридичної норми природно-правовими цінностями — розкривається за допомогою методу детермінізму. Важливо відмітити, що в даному випадку використовується не «казуальність», тобто причинно-наслідковий зв'язок, а причинність як взаємодія. Такий підхід дозволяє уявити природне і позитивне право як єдність внутрішніх взаємопов'язаних сторін. Кожна із цих сторін утримує у собі свою протилежність: природне право вміщує у якості форми свого здійснення — позитивне

право, а останнє — сукупність об'єктивних властивостей і соціальних потреб як свою базову складову. Однак таке розуміння не виключає першопричини природно-правових норм. Природне право в силу своєї природи первинне і відіграє визначальну роль по відношенню до позитивного права. З його допомогою проводиться оцінка юридичних норм, виявляється їх відповідність праву як мірі свободи.

Таким чином, природне право і право позитивне співіснують між собою як необхідні і важливі умови свого існування і розвитку. Правова свобода проявляє себе як єдність протилежностей: природно-правових і позитивно-правових начал. В цьому і проявляється високий рівень інтеграції права і свободи.

Розуміння правової свободи як діалектичної єдності природно-правових і позитивістських цінностей дає можливість розкрити співвідношення між законом і правом, зрозуміти суть *правового закону*.

У історії правових учень концепції відмінності правового і неправового законів, права і закону відіграли важливу теоретико-пізнавальну роль.

Відмінності правового і неправового законів мають стару традицію. Представники різних філософсько-правових і юридичних шкіл і напрямків притримуються ідеї про відмінність закону правового і закону неправового. Виключенням є юридичний позитивізм, прихильники якого ототожнюють названі типи законів. З точки зору позитивістів, всі закони є правовими, протиправного закону не може бути. Право, на їх погляд, є своєрідна примусова постанова з боку держави. За Т. Гоббсом, сила закону полягає у примусі суверена.

Юридичний позитивізм визначає право за ознакою державного владного примусу, а тим самим заперечує об'єктивність права і його незалежність від поглядів влади. Дійсно, позитивізм не визнає самодетермінації права, його самостійності по відношенню до влади. Саме таким твердженням і заперечується відмінність права від закону, що і складає небезпеку самого позитивізму.

На думку В. Нерсесянца, право відрізняється від закону тим, що воно обумовлене власною об'єктивною природою, а саме — загальною значимістю самого права, а не волею держави чи всюдозволеністю законодавця. В цьому випадку держава виступає в якості інституту, необхідного для перетворення загально значимого права в загальнообов'язковий закон [5, с. 9].

Спробуємо більш глибоко обґрунтувати різницю між правом і законом на основі системно-змістового праворозуміння, а саме, концепції природного і позитивного права.

Яка ж основна властивість надає закону статус правового? В нашому випадку під законом розуміють все позитивне право, а не закон в буквальному розумінні. Першою і основною властивістю такого закону є те, що його зміст визначається природним правом, «правовою природою речей». Сам закон з точки зору його юридичної форми трактується як поняття вторинне. Правові якості закону, його значення і місце у суспільному житті визначаються тим, наскільки він адекватний життю, його соціальним, природним, національним, психологічним та іншим факторам. Іншими словами, юридичний закон виступає у ролі правового закону тоді, коли природний закон свободи стає усвідомленим державним законом. Для того, щоб акт державної волі перетворився у правовий акт, законодавець повинен бачити право у реальності, в її природно-правовій сфері.

Розмежування правового і неправого закону має суттєве значення у визначенні соціальної ролі і значення покарань. З точки зору закону, покарання є обмеження свободи людини, яка є чужою для його природи. Принципово іншу характеристику має покарання як наслідок порушення правового закону. З точки зору правового

закону покарання є не що інше, як визнання за людиною його власної свободи. У формі позитивістського трактування цей вислів виглядає як парадокс. Однак у рамках дії правового закону воно природно і логічно. А вся справа у тому, що правовий закон виходить із визнання того, що свобода внутрішньо притаманна людині, а не дарована їй державою чи законодавцем. Основними джерелами правового закону виступають вільна особа, громадянське суспільство. Тому за своєю змістовою природою закон є форма захисту свободи людини, нормального вільного суспільства і його інститутів. Порушення такого закону і є обмеження людиною своєї власної свободи.

Висновки. У підсумку проведеного аналізу проблеми інтеграційного взаємозв'язку між правом і свободою можна зробити кілька значущих висновків.

Право втілює справедливу міру свободи і рівності, визнану більшістю населення і підтримувану активною меншістю. Право вимірює, «відмірює» і оформлює саме свободу у людських відносинах, свободу індивіда як у відносинах з іншим індивідом, так і суспільством у цілому. Свобода завжди обмежена конкретними рамками (мірою), що не допускають антигромадських актів «користування свободою».

Суспільство, забезпечуючи свободу особи, не може допустити анархії, беззаконня, обмеження прав і законних інтересів інших громадян. Тому в суспільстві має установлюватись *міра* свободи людини, достатня для її повного самовираження, і водночас перешкоджає будь-яким способом особи використовувати надану їй свободу на шкоду суспільства, державі, співгромадянам.

Право дає *міру*, а справедливість контролює її, припиняє втрату цієї міри, встановлює пропорційність між претензією і обов'язком, свободою і відповідальністю, злочином і покаранням, працею і винагородою [10, с. 232-233].

Гуманістичний характер права проявляється у словах Б. Кістяківського «право лише там, де є свобода особи».

Правовий закон створює захищений простір для свободи, і лише тоді, коли вчинок людини показав, що вона перестає підкорятися правовому закону свободи, останній у формі державного закону змушує людину бути вільною.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Демин А.В. Теория государства и права / А.В. Демин. — М. : Экмо, 2002. — 267 с.
2. Кельман М.С. Загальна теорія держави і права: підручник / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин, Н.М. Хома. — Львів : Новий світ, 2007. — 584 с.
3. Кант І. Критика практичного розуму / Іммануїл Кант. — К. : Юніверс, 2004. — 238 с.
4. Нерсесянц В.С. Общая теория государства и права / В.С. Нерсесянц. — М. : Норма, 1999. — 451 с.
5. Нерсесянц В.С. Сравнительное правоведение в системе юриспруденции / В.С. Нерсесянц // Государство и право. — 2001. — № 6. — С. 8.
6. Лурье С.Я. Демокрит / С.Я. Лурье. — Л. : Наука, 1970. — С. 361.
7. Hart H.L. Law, Liberty, and Morality / H.L. Hart. — London, 1963. — P.1.
8. Fuller L.L. Positivism and fidelity to law; A replay to Professor Hart / L.L. Fuller // Harvard Law Review. — 1958. — Vol. 71. — P. 630 — 672.
9. Четвертин В.А. Общество и государство / В.А. Четвертин // Феноменология государства. — М., 2003. — Вып. 2. — С. 13.
10. Скакун О.Ф. Теория права і держави: Підручник. 3-тє видання / О.Ф. Скакун. — К. : Алерта; ЦУЛ, 2011. — 524 с.